

# RONDOM

## den Herdenbergh

08 |

De Oelemölle

12 |

Juffrouw Kisteman

18 |

De historie van het  
Hardenbergs Christelijk  
Mannenkoor

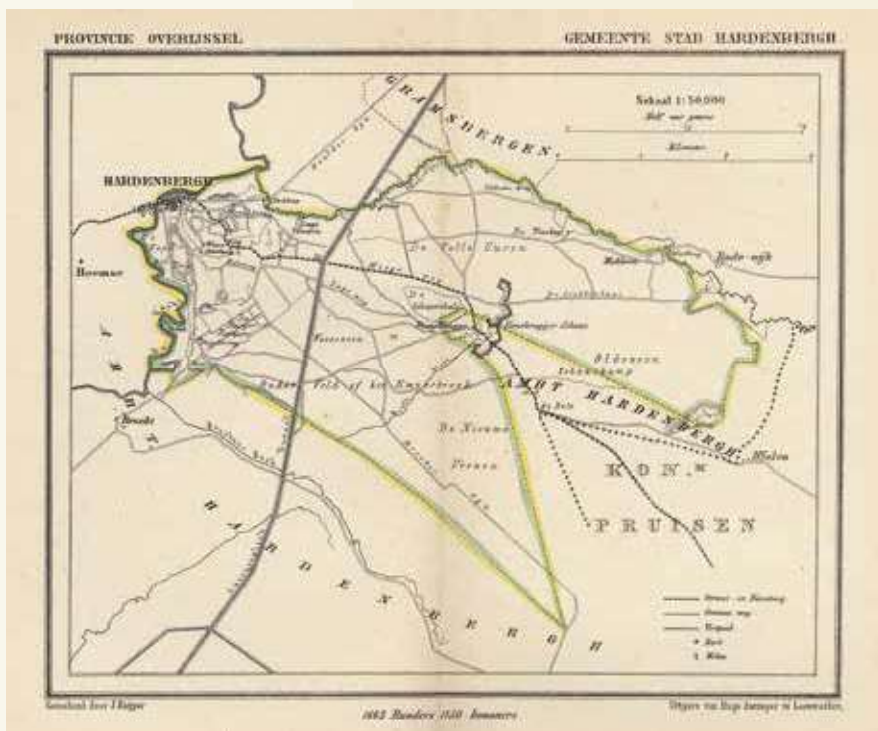


2023

40 | 1

# Hardenberg in Kuypers gemeenteatlas van Overijssel

In 1871 verscheen de Gemeente-atlas van Nederland naar originele bronnen bewerkt. De atlas bevatte kaartjes van alle 1138 toenmalige gemeenten. Ze waren ontworpen door cartograaf Jacob Kuyper (1821-1908), een van de oprichters en later erelid van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap. De kaartjes van destijds genieten nog steeds grote bekendheid en zijn op diverse plaatsen op het internet te vinden. De gemeenten in Nederland waren in Kuypers tijd veel kleiner dan tegenwoordig. Het grondgebied van de huidige gemeente Hardenberg ressorteerde destijds onder vier gemeenten: Avereest, Ambt Hardenbergh, Gramsbergen en Stad Hardenbergh.



1. Kuyperkaartje van de gemeente Stad Hardenbergh. Ingekleurd met twee kleuren. Ongedateerd, vermoedelijk uit 1870. De nagenoeg identieke originele versie is van 1865. Collectie Stadsarchief Deventer.

**DE UITGAVE** | De atlas, en de daarvan deel uitmakende gemeenteatlassen per provincie, waren een uitgave van Hugo Suringar (1834-1911) te Leeuwarden, die daar een boekhandel, uitgeverij, drukkerij en veilinghuis had. Hij begon in 1864 met het promoten van de uitgaven. Een eerste oproep tot voorintekening vermeldde nog 1138 verschillende kaartjes. Uiteindelijk zouden het er meer dan 1200 worden, inclusief de bijbehorende overzichtskaarten per provincie, stadsplattegronden van de

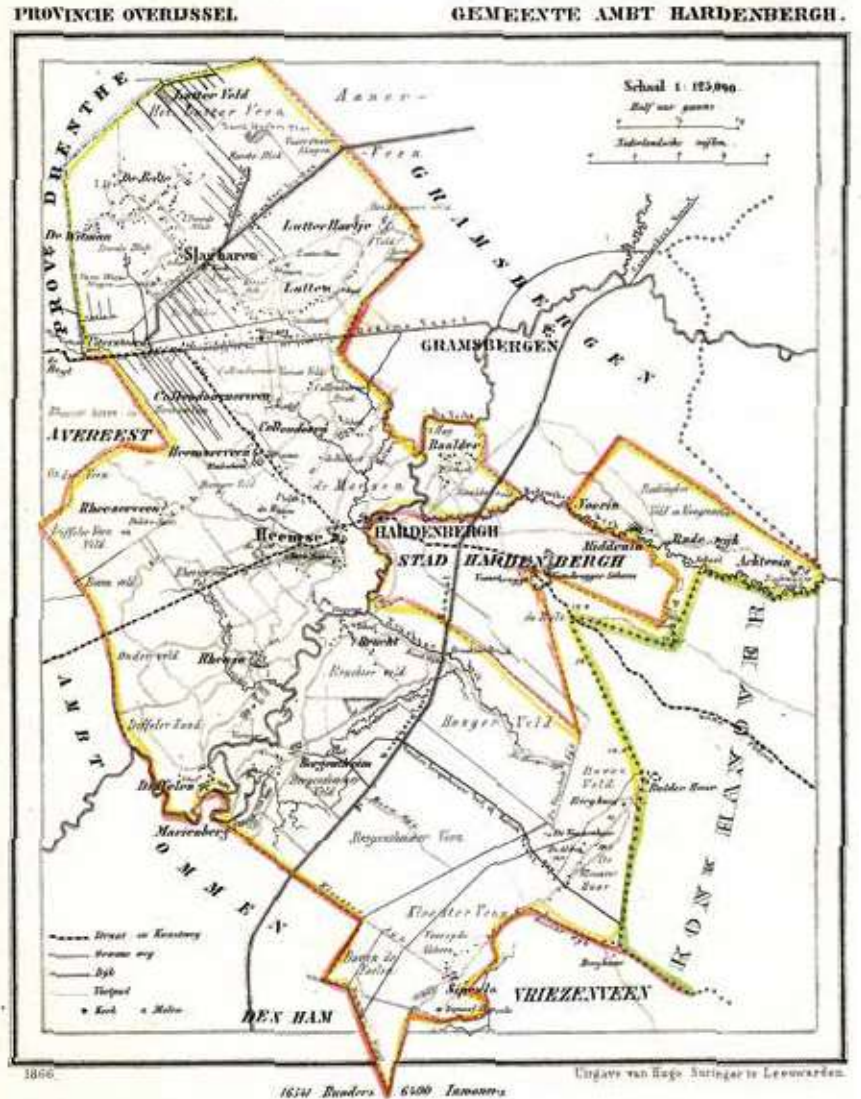
belangrijkste steden en een overzichtskaart van heel Nederland. Hoewel de complete atlas in 1871 uitkwam, konden intekenaren en andere geïnteresseerden over de meeste kaartjes al eerder beschikken. Steeds als er 15 tot 25 exemplaren gereed waren, stuurde de uitgever pakketjes kaarten naar de belanghebbenden. Die setjes werden ook door boekhandelaren in het hele land verkocht. In de jaren 1866 (Ambt Hardenbergh) en 1865 (overige) kwamen de vier kaartjes van Hardenberg al beschikbaar.

**DE KAARTJES** | Kuyper baseerde zich bij het vervaardigen van zijn kaartjes op reeds bestaande kaarten, zoals de topografische kaart en provinciekaarten. Hij ging dus niet zelf alle 1138 Nederlandse gemeenten langs om ter plaatse poolshoogte te nemen of metingen te verrichten. Naar eigen zeggen maakte hij een verbeterde kopie van de beste kaarten, waarbij hij de opmerkingen van burgemeesters, die een concept-kaartje toegezonden hadden gekregen, zoveel mogelijk benutte. Overigens was het lang niet in alle gevallen gemakkelijk om van die 'drommelsche burgemeesters' antwoord te krijgen op de verzoeken om duidelijke verbeteringsuggesties aan te leveren. Ook ergerde Kuyper zich mateloos aan een burgemeester die 15 gulden vroeg voor het geven van inlichtingen.

**KAARTSCHAAL** | Elke negentiende-eeuwse gemeente kreeg een eigen kaartblad. Doordat niet iedere gemeente even groot was en de vorm van het grondgebied nu eens compact en dan weer langgerekt, is de schaal van de kaartjes variabel. Stad Hardenbergh bijvoorbeeld werd weergegeven op een schaal van 1:50.000 (figuur 1), bij Ambt Hardenbergh was dat 1:125.000 (figuur 2). Om bij het gebruik van een variabele schaal toch een indruk te kunnen krijgen van de grootte en het belang van een gemeente, werden onder het kaartje de oppervlakte in bunder en het aantal inwoners vermeld. Kuyper beschikte over een lijst van alle Nederlandse gemeenten met bijbehorende oppervlakte volgens gegevens van het Kadaster. Ook gaf hij aan welke lengte op het kaartje overeenkwam met welke afstand in het terrein in uren gaans of in Nederlandse mijlen. Inwoneraantallen waren gebaseerd op informatie van de burgemeester of de resultaten van de volkstelling van 1859, waarbij de getallen doorgaans naar boven werden afgerond of bijgesteld.

**OBJECTEN** | De illustraties bij dit artikel tonen de kaartjes uit de atlas van de vier negentiende-eeuwse gemeenten die verenigd zijn in het huidige Hardenbergh. Volgens de bijgeplaatste legenda's noteerde Kuyper op zijn kaartjes verharde en onverharde wegen, vaarten en rivieren, dijken, voetpaden, kerken en – al zijn die soms moeilijk te vinden – molens. Voor het gebruik van verharde wegen moest veelal tol worden betaald als bijdrage in de kosten van aanleg en onderhoud. Ook die tollen staan vermeld. De gemeentekaartjes tonen verder onder andere bestaande bebouwing, waaronder enkele verdedigingswerken en scholen. Recensies uit die tijd gaven aan dat leerlingen van scholen die de kaartjes in hun lessen gebruikten, heel enthousiast konden worden als ze hun eigen woning op een kaartje konden terugvinden.

**GEKLEURDE GEMEENTEGRENZEN** | Kuyper hechtte veel belang aan een juiste weergave van de gemeentegrenzen. Hij duidde ze aan met streepjeslijnen en liet ze voorzien van twee of meer kleuren. Op het kaartje van Stad Hardenbergh bijvoorbeeld is de binnenzijde van de gemeentegrens groen gemarkeerd, de buitenzijde geel (figuur 1).



Zo'n uitvoering in twee kleuren werd in principe bij alle gemeenten toegepast voor zover ze uitsluitend grensden aan buurgemeenten binnen de eigen provincie. Lag een gemeente, zoals bijvoorbeeld Avereest, tegen een provincie- of landsgrens aan, dan werden drie kleuren gebruikt (figuur 3). In dit voorbeeld is de kleur aan de binnenzijde van de gemeentegrens blauw, aan de buitenzijde rood bij buurgemeenten in Overijssel en geel bij buurgemeenten in Drenthe. In zeer uitzonderlijke gevallen werden bij de inkleuring vier verschillende tinten toegepast. Daarvoor kwamen gemeenten in aanmerking die tegen twee verschillende provinciegrenzen aan lagen of tegen een landsgrens én een provinciegrens. Van de 1138 Nederlandse gemeenten kwamen er nog geen veertig in aanmerking voor zo'n vierkleurenbehandeling. De kaartjes van slechts acht daarvan werden uiteindelijk in vier kleuren uitgevoerd.

2. Kuyperkaartje van de gemeente Ambt Hardenbergh uit 1866. Ingekleurd met vier kleuren. Een nagenoeg ongewijzigde herdruk kwam uit in 1868. Collectie Regionaal Archief Zuid-Utrecht (RAZU), Wijk bij Duurstede.

&gt;&gt;&gt;

Boven | 3. Kuyperkaartje van de gemeente Avereest uit 1865. Ingekleurd met drie kleuren. Een nagenoeg ongewijzigde herdruk kwam uit in 1867. Collectie Stadsarchief Deventer.

Onder | 4. Kuyperkaartje van de gemeente Gramsbergen uit 1865. Ingekleurd met vier kleuren. Een nagenoeg ongewijzigde herdruk kwam uit in 1867. Collectie RAZU.

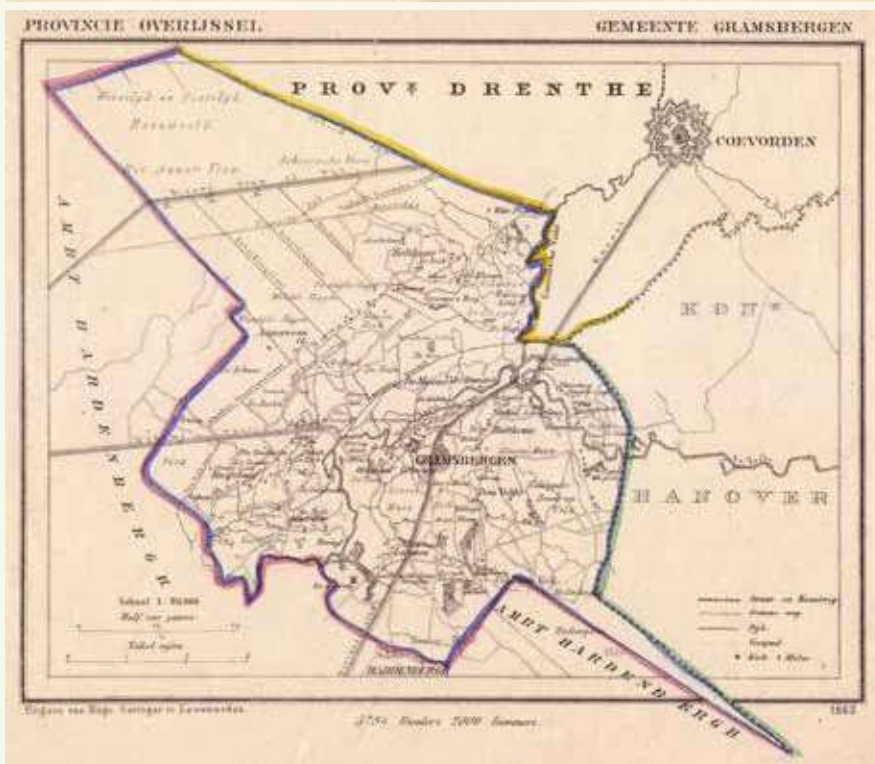
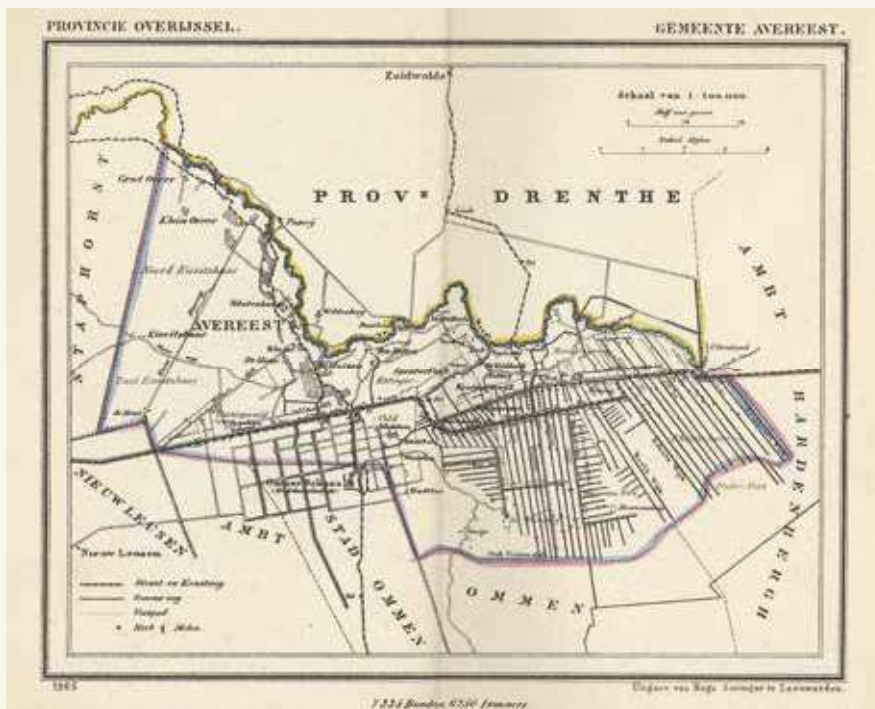
Ambt Hardenbergh (figuur 2) en Gramsbergen (figuur 4) maakten beide deel uit van die unieke selectie.

Het inkleuren van de kaartjes gebeurde met de hand in te Amsterdam of Leiden gevestigde kleurderijen, waar veelal kinderen in de weer waren met waterverf en penseel. De kaartjes geven verder een goede indruk van wat er tot het grondgebied van de gemeente hoort en wat niet door het weglaten van details in de buurgemeenten. Vergelijk bijvoorbeeld de details van Stad

Hardenbergh op het eigen kaartje met die op het kaartje van buurgemeente Ambt Hardenbergh. Suringar en Kuyper waren overigens lang niet altijd te spreken over de 'soms grenzeloze slordigheid' waarmee werd ingekleurd, het beperkt aantal gebruikte kleuren en de vele gevallen waarin de aanduiding van de grenzen afweek van het meegeleverde voorbeeld.

**DATERING** | De gemeenteatlassen die Suringar het licht deed zien, vermeldden geen jaar van uitgave. De afzonderlijke kaartjes tonen doorgaans wél een jaartal, in ons geval 1865 of 1866. 'Deskundigen leggen kaarten zonder jaartal als spelerei naast zich. Het jaartal is een ijkteken, dat op zulke blaadjes als de gemeente-atlas ternauwernood mag ontbreken', zo schreef Kuyper aan zijn uitgever om hem van het belang daarvan te overtuigen. Desondanks circuleert er van het kaartje van Stad Hardenbergh naast de oorspronkelijke versie uit 1865 (niet afgebeeld) een ongedateerde, vrijwel identieke versie, vermoedelijk uit 1870 (figuur 1). Een verschil met het eerdere kaartje is dat Duits grondgebied niet langer werd aangeduid als Hannover, maar als Pruisen. Pruisen had het koninkrijk Hannover in 1866 namelijk geannexeerd. Niet alleen het kaartje van Stad Hardenbergh, maar ook die van Gramsbergen en Ambt Hardenbergh kregen een herdruk, voordat de complete uitgave van de gemeenteatlas, met daarin de meest recente versies van de kaartjes in 1871, verscheen.

Kees Floor



**BRONNEN** | Jacob Kuyper: Gemeente-atlas van Nederland naar officieele bronnen bewerkt. Hugo Suringar, Leeuwarden z.j. (1871) | Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, inv.nr 734 en 1619. AllardPierson/UvA. | Keyser, M.: De laatste kleurders. Kleurinrichtingen in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw, Caert-Thresoor 11 (4), p81-86, 1994.